

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА БАЊСКОГ ТУРИЗМА НА ПРОСТОРУ ЈАДРА

МИРЈАНА ГАЈИЋ^{*1}, СНЕЖАНА ВУЈАДИНОВИЋ¹

¹Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски тр 3/3, Београд, Србија

Сажетак: У раду је дат преглед најважнијих природних и антропогених туристичких вредности на којима се базира развој туризма Јадра. Указано је на најзначајнија налазишта термоминералних извора као предуслова за настанак и развој бањских центара. Највећи економски ефекти остварени су кроз развој здравствено-лечилишног туризма у Бањи Ковиљачи, која је једина међу бањским центрима стекла тржишну афирмацију као самостални туристички мотив. Повољне услове за развој има Бања Бадања, још увек недовољно афирмисана и у сенци далеко познатије Бање Ковиљаче. У раду су дефинисани приоритети развоја бањског туризма, при чему је указано на значај селективне понуде која зависи од услова успешног организовања бањског лечења, wellness-спа програма и понуђених рекреативних садржаја.

Кључне речи: бање, туризам, термоминерални извори, развој, Јадар

Увод

Јадар се налази у северозападном делу перипанонске Србије и припада Доњем Подрињу. Регија захвата површину 612,2 km², у којој је лоцирано 54 насеља. У демографском и функционалном погледу најзначајнија су два градска насеља - Лозница и Бања Ковиљача.

Више података о бањским местима у Јадру, пре свега о Бањи Ковиљачи, срећемо у радовима с краја 19 и првој половини 20 века (Радовановић, С. 1896; Поповић, А. 1912; Леко, М. и др. 1922; Петровић, С. 1934; Тасић, В. 1950 и др). Последњих деценија 20 века научници различитих профила интензивније се баве хидрогеолошким истраживањима овог простора (Перић, Ј., Вуковић, М. 1986; Миливојевић, М., Мартиновић, М. 1996 и др), термалним, минералним и термоминералним водама (Теофиловић, и др. 1972; Протић, Д. 1981; Протић, Д., Антоновић, А. 1988; и др) и туристичким функцијама Бање Ковиљаче (Костић, М. 1981; Станковић, С. 1983, 1990/1991, 2004 и др).

Као један од кључних фактора привредног активирања Јадра и побољшања стандарда домицилног становништва намеће се туризам. У раду је методом анализе одређена регионална структура истраживаног простора, при чему је утврђен појединачни и међусобни значај природних и антропогених туристичких вредности, као основа за развој више врста туризма. Поменути методом дошло се до резултата који одражавају стање бањског туризма у Јадру (анализа извора термоминералних

---

* E-mail: mir.gajic@gmail.com

Рад представља резултате истраживања у оквиру пројеката 146015 који финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије.

вода, смештајно-угоститељски капацитети, промет туриста, приоритети развоја бањског туризма). Основни показатељи бањског туризма су синтезом доведени у адекватне релације. Еволутивни метод је примењен при објашњењу развоја здравствено-лечилишног туризма у Бањи Ковиљачи, али и дефинисања тенденција даљег развоја, док је компаративни метод дошао до изражаја при поређењу стања бањског туризма Бање Ковиљаче и Бање Бадање. Статистичким методом, кроз промену одређених квантитативних обележја (број туриста и ноћења), указано је на узроке и последице таквих тенденција. Посебан значај имају резултати теренског истраживања, чиме су створени услови за систематизацију и генерализацију материјала битног за бањски туризам Јадра.

Својим географским положајем, природним и антропогеним туристичким вредностима, Јадар представља адекватан простор за дефинисање и реализацију развојних циљева туристичке делатности. Предуслов развоја туризма јесте координирање развојних циљева и будућих акција великог броја субјеката који учествују у његовој реализацији. За туризам, као развојну компоненту привреде Јадра, битно је укључивање локалних заједница и истицање оних туристичких вредности које су базиране на очуваном природним и културним ресурсима. Пракса је показала да локалне заједнице које су достигле виши степен друштвено-економског и културног развоја имају веће шансе за развој туризма (Јовичић, Д. 2009). При томе, важно је да туристичке активности уважавају локалну традицију. Неопходно је да развој туризма буде временски и просторно усаглашен са развојем пољопривреде, оптималном заштитом природе и рационалним управљањем природним ресурсима.

Туризам на овом простору ствара бројне могућности за пограничну сарадњу Србије и Републике Српске. Регионалним повезивањем, спајањем и прожимањем природних, културних, историјских и других елемената простора, створили би се услови да Јадар са ближним окружењем прерасте у свеобухватну туристичку зону различитих садржаја (Шећеров, В. 2008).

За развој туризма на простору Јадра постоје изузетно повољни природни и антропогени услови који омогућују развој више врста туризма. Планине Цер и Гучево, Бања Ковиљача и Бања Бадања, културна и историјска места Тршић, Трноша, Текериш и Драгинац, стварају бројне могућности за интензивнији развој и унапређење туризма и пратећих делатности. Постојећи потенцијали су сконцентрисани на малом простору и пружају могућности за развој здравственог, боравишног, конгресног, излетничког, транзитног, ловног, спортског, сеоског и екотуризма. Међутим, недовољна улагања у туристичку делатност и слаб туристички маркетинг, неповољно су се одразили на укупан развој ове привредне гране. Недовољна афирмисаност и неадекватна валоризација туристичких потенцијала Јадра, представља ограничавајуће факторе развоја туризма. Трансформација природних потенцијала у туристичке атракције, афирмисане на тржишту, подразумева улагање рада, капитала и плански осмишљене активности (Јовичић, Д. 2009).

Природне туристичке вредности Јадра имају једно или више својстава привлачности и основа су развоја више врста туризма. Планине Цер, Гучево и Иверак својом пејзажном и морфолошком разноврсношћу стварају могућности за развој излетничког и спортско-рекреативног туризма. Планина Цер, поред излетничко-рекреативне, има и наглашену културно-манifestациону функцију захваљујући препознатљивошћу културно-историјских споменика и локалитета (Станковић, С. 2000). Цер захваљујући природним и антропогеним својствима отвара бројне могућности развоја комплементарних облика туризма који ће бити у функцији привредног напретка Јадра и суседних регија. Одговарајућом туристичком стратегијом и применом концепта одрживог развоја планински простор Јадра може постати афирмисана дестинација еко и осталих алтернативних облика туризма

(Грчић, М., Грчић, Љ. 2003). Крашки облици рељефа, представљени мањим пећинама (Врановац- Доња Сипуља, пећина под Остењаком -Коренита, Рупе-Зајача) и јамама употпуњују постојеће геоморфолошке туристичке вредности и имају наглашену рекреативну компоненту туристичке привлачности.

Амбијенталне вредности и лепоту пејзажа обogaњује богат биодиверзитет¹ у коме доминирају комплекси листопадних и четинарских шума. Разноврсност шумских фитоценоза на Видојевици, Церу, Гучеву и Троношкој планини, омогућавају развој здравственог, спортско-рекреативног и излетничког туризма. Умерени, благ климат, уз богатство разноврсне флоре и фауне, употпуњују постојеће природне вредности. Очувана станишта ситне и крупне дивљачи представљају основу развоја ловног туризма.

Територија Јадра располаже значајним водним потенцијалима: површинским, подземним и термоминералним. Они су основа за развој спорта на води, купалишта, риболова, спорско-рекреативног, излетничког и здравственог туризма. Најзначајнију хидрографску туристичку вредност представља погранична река Дрина која пружа изванредне могућности за развој туризма у летњем делу године. Уређењем обалског појаса, обogaњењем садржаја, повећањем простора за камповање, отварањем ресторана, одмаралишта и пратећих садржаја, створили би се услови за активирање постојећег потенцијала.

На бази богатства термоминералних, сумпоровитих, гвожђевитих и радиоактивних вода, развија се лечилишна и здравствена функција бањских центара Јадра. Недовољан степен валоризованости и искоришћености потенцијала, као и неразвијеност туристичке инфраструктуре лимитирају развој бањског туризма.

Археолошка налазишта, културно-историјски споменици, етнографска обележја и манифестације, представљају значајне *антропогене туристичке вредности*. Манастири Чокешина и Троноша, као културни, духовни и национални центри, представљају изузетне културно-историјске споменике. Њихова културно-историјска вредност и значај, доприносе развоју туризма. Садржајности туристичке понуде доприносе споменици и меморијални комплекси из Првог српског устанка, Првог и Другог светског рата, архитектонска здања из XIX века, спомен бисте знаменитих личности и др. За време Првог светског рата вођене су историјски значајне битке у Јадру о чему сведоче и меморијални комплекси на Церу у Текеришу и спомен костурница на Гучеву.

Поред археолошких локалитета и културно историјских споменика, развоју туризма у Јадру доприносе и етнографске вредности, изражене кроз народне обичаје, ношњу, културу и др. У Тршићу, родном месту Вука Караџића, у долини речице Жеравије, уређено је етно село на 5,3 ha површине. Комплекс представља динарско село из XIX века, са кућама и окућницама, које су биле потребне вишечланим задругама и домаћинствима тога времена. У оквиру њега постоји 35 објеката народног градитељства (црква, куће, качаре, вајати, млекари, чардаци, амбари, воденице, магазе, и друго). Обједињавањем антропогенних и природних туристичких вредности Јадра, обезбеђује се садржајна и комплементарна туристичка понуда.

Термоминералне воде у функцији развоја бањског туризма

Бањска места са наглашеним здравствено-рекреативним функцијама имају посебно место у туристичкој тражњи (Јовичић, Д. 2008). Један од најважнијих ресурса

¹ На простору Јадра постоји само једно заштићено природно добро и то стабло храста лужњака „Дебели грм“. Оно се налази у Руњанима. Овај заштићени простор захвата површину од 6,15 ари и стављен је под заштиту од 2003. године.

за развој бањског туризма Јадра су несумњиво термоминералне, сумпоровите, гвожђевите и радиоактивне воде. Разноврсност извора по физичком и хемијском саставу, температури и издашности чине овај простор атрактивним и привлачним. Последњих година вршена су истраживања разних локалитета. По нашим сазнањима, истраживања се углавном односе на основне податке о издашности, температури, физичком и хемијском саставу вода. Будућа детаљна проучавања, са циљем потпуног увида али и перспективности откривања нових појава термоминералних извора, од великог су значаја за интегрални развој Јадра.

Значај термоминералних вода је полифункционалан за развој бањског туризма, пре свега за развој балнеотерапије као вида лечења. Основу балнеотерапије у бањским центрима Јадра чине минералне воде, пелоид и клима. Савремена балнеологија, као комплексна терапијска дисциплина, многобројним факторима делује на организам (промена средине, дијететски режим, активан и пасиван психофизички одмор). Из тог разлога неоправдано је здравствени туризам у бањама у потпуности поистоветити са бањским туризмом. Познато је да се у бањама развио здравствени као најстарији облик туризма, али су временом бањска места постала препознатљива и по другим облицима туризма (градски, излетнички, екскурзиони, спортско-рекреативни, културно-манifestациони, транзитни и др.).

На територији Јадра највећи економски ефекти остварени су кроз развој здравствено-лечилишног туризма, пре свега у Бањи Ковиљачи која је достигла највећу туристичку афирмацију. Захваљујући повољном положају и саобраћајној повезаности, изузетним климатским и амбијенталним вредностима, Бања представља изузетно атрактивну бањско-туристичку дестинацију. Уређен и законом заштићен парковски простор, са околном шумом (40 ha), близина Гучева и Дрине, поред здравственог, пружају могућности развоја спортско-рекреативног, културно-манifestационог, конгресног, излетничког и транзитног туризма.

Извори термоминералне воде у Бањи Ковиљачи имају дугу традицију у лечењу, рехабилитацији и рекреацији. Сматра се да су њене лековите воде коришћене за време Римљана, а посебно Турака, који су често долазили у бању на „теферич“. Од природног лечилишта, формираног под ведрим небом, Ковиљача осамдесетх година XX века прераста у водеће бањске и рехабилитационе центре у Србији. Први званични смештајни капацитет (зграда са десет соба) Бања је добила 1858. године (Протић, Д. 1995; Станковић, С. 1991). Главно бањско купатило, изграђено је 1907. године. Поред сумпорног, у Бањи се користи и блатно купатило.

До Првог светског рата у Бањи су изграђени хотел „Подриње“ и виле „Ковиљача“ и „Босна“. Између два светска рата туристички капацитети се проширују вилама „Далмација“ и „Херцеговина“, које временом стичу статус заштићених културних добара. Претеча Специјалне болнице, био је Центар за рехабилитацију деце оболеле од парализе, изграђен 1956. године.

Термоминерални извори у Бањи Ковиљачи везани су за раседне зоне Гучева. Ове воде су се појавиле у оквиру природних зона истицања. По наводима Вука Карацића (1827), због карактеристичног мириса сумпор-водоника, она је у народу била позната као „Смрдан бара“, а касније као „Смрдан бања“. Главни извор у Бањи, каптиран је 1836. године, чиме је донекле спречено дифузно и нерационално отицање вода. Прокопавањем плитког канала, дошло је до делимичног исушивања земљишта, при чему је био олакшан приступ изворима. Прве хемијске анализе воде извршене су 1855. године (Леко, М. и др., 1922).

Први бунар „Вук Караџић“ дубине 7,5 m, ископан је 1899/90 године. Његове сумпоровите воде користе се и данас за справљање лековитог блата. До 1981. године, овај бунар је био главни експлатациони објекат. Из њега се добија вода температуре око 29°C, издашности 10 l/s (Протић, 1995). Други бунар у Бањи Ковиљачи, „Краљ

Петар”, из 1910. године, није у употреби, али је у току његова адаптација и реконструкција. У Бањи, осим наведених, постоје и извори нижих температура (око 17°C) који се користе за испирање очију или за пиће: „Бакарна вода”, „Јордан”, „Војвода Анте”, „Кнежевић” и др.

Интензивнија хидрогеолошка истраживања (геохемијска, геофизичка и геотермичка) у Бањи Ковиљачи вршена су од 1950. године, а посебно у периоду 1981-1985. Урађено је неколико истражних бушотина и добијен самоизлив воде од 15 l/s, са температуром од 30,5°C. Воде које се данас експлоатишу, акумулиране су на дубини од 30 до 140 m (Перић, Ј., Вуковић, М. 1986).

Табела 1. Хемијски састав воде у Бањи Ковиљачи

Јони mg/l Ions		Микроелементи mg/l Microelements		Гасови mg/l Gases		Радиоактивни елементи Bq/l Radioactive elements	
HCO ₃	518-680	Li	0,07-0,2	CO ₂	30-116	Ra	0,61
Cl	46-113,6	Sr	0,35-0,8	H ₂ S	1-0,5	Rn	3,12
SO ₄	18-27	J	0,05-0,1	O ₂	1,3-6,1	U	0,3
Na	56-183	Br	0,33-0,7				
Ca	84-116						
Mg	42-45						

Извор: Перић, Ј., Вуковић, М. 1986.

Воде Бање Ковиљаче представљају минерализоване хидрокарбонатно-натријумске, сумпоровите воде. Њихова минерализација износи од 804 mg/l у дубљим деловима, до 1403 mg/l у зони захвата. Воде су неутралне, са вредношћу pH од 6,9-7,2. Апсолутна старост вода према изотопским истраживањима је око 20 000 година, што значи да су стерилне, односно незагађене савременим штетним материјама. Налазиште термоминералних вода у Бањи Ковиљачи се може посматрати као део ширег хидрогеотермалног система који обухвата Мачву и Семберију.

На бази постојања сумпоровитих и гвожђевитих термоминералних извора (15°C -31,8°C), вода у Бањи Ковиљачи се користи за купање, пиће и блатно облагање. Основне индикације су везане за лечење и рехабилитацију оштећења локомоторног апарата уз примену најсавременијих метода лечења и терапије, а допунске индикације се односе на неуролошка и гинеколошка обољења. Пратећи савремене трендове, (да бање нису само места за лечење), у оквиру болнице је отворен wellness центар „Ковиље“, површине 600 m². Центар намењен одмору и рекреацији важи за један од највећих на Балкану, са најсавременијом опремом и бројним третманима за негу тела.

Поред Бање Ковиљаче, термоминерални извори се јављају и код села Доња Бадања. Они се налазе у алувијалном проширењу Цернице, у југоисточном подножју Иверка. Терен је прекривен терцијарним седиментима, па се минералне воде секундарног карактера јављају у виду разбијеног изворишта. У Бањи Бадањи је регистровано више извора мале издашности. За потребе Бање користе се „сумпоровити” и „гвожђевити” извор. Прве хемијске анализе вода извршене су 1889. године. Извор сумпоровите воде, каптиран је бунаром ископаном у алувијалном наносу. Вода из бунара, дубоког 3 m, одводи се до купатила, где се загрева (Гајић, М. 1999). Издашност извора је 1 l/s, а температура воде 15°C. Минерална вода сумпоровитог извора је хидрокарбонатно-натријумског типа, укупне минерализације 0,82 g/l, са вредношћу pH 7,0 и са повишеном радиоактивношћу. Извор хладне гвожђевите воде карактеришу повишене вредности радиоактивних елемената (Протић, Д., 1981; 1995).

Табела 2. Хемијски састав воде у Бањи Бадањи

Јони mg/l Ions		Микроелементи mg/l Microelements		Гасови mg/l Gases		Радиоактивни елементи Bq/l Radioactive elements	
HCO ₃	560,0	Li	0,196	CO ₂	28	Ra	0,59
Cl	14,0	Sr	0,175	H ₂ S	4,2	Rn	188,7
SO ₄	35,0	J	0,05				
Na	121,0	Br	0,05				
Ca	66,0	Cs	0,026				
Mg	21,0						

Извор: Протић, Д. 1995.

Детаљнија хидрогеолошка истраживања у Бањи Бадањи извршена су 1980/81 године. Истражним бушотинама дубине 195 m и 400 m, добијени су самоизливи од 0,6 l/s односно 2 l/s. Температура воде варира од 18°C до 20,5°C, минерализација око 1 g/l, и вредност рН 7,0 (Протић, Д. 1981). У категоризацији вода оне припадају групи слабо минерализованих, хидрокарбонатно-натијумско, калцијумским, сумпоровитим водама. Главни резервоар вода чине тријаски кречњаци у чијој су повлати, у својству изолатора, неогени седименти јадарског басена. Резервоар захвата површину од око 20 km².

За разлику од Бање Ковиљаче, Бања Бадања, је слабо уређена и недовољно афирмисана. Захваљујући термоминералним изворима, Бања Бадања бележи бржи просторно-функционални развој у односу на околна сеоска насеља. Интересовање становништа из Крупња, Шапца, Осечине и Коцељева, за коришћење термалних извора, условило је изградњу викенд насеља. Стамбени објекти су лоцирани у атару Доње Бадање, дуж главног сеоског пута.

Термоминерални извори налазе се и код села Јошеве, у алувијалној равни Лешнице, у јужној подгорини Цера. Овај локалитет је познат под називом Церска Слатина. Издашност каптираног извора је 0,5 l/s, а температура воде 20,5°C. Термоминерална вода је хидрокарбонатно-натријумског типа, укупне минерализације 1,02 g/l, са вредношћу рН 6,7. Садржај радона у води варира од 350-3600 В/л, а садржај радијума је 0,70 В/л (Протић, Д., Антоновић, А. 1988). Повећане вредности радиоактивних елемената, првенствено радона, показују да се ради о локалитету са *најрадиоактивнијом термоминералном водом у Србији*, који још увек није хидрогеолошки истражен и адекватно туристички валоризован.

Присуство постојећих термоминералних вода ствара бројне могућности њене вишенаменске и комплексне употребе. Оне се на простору Јадра могу користити у балнеотерапији, пољопривреди, аквакултури, индустрији, спорту и рекреацији (Гајић, М., Вујадиновић, С. 2005). Досадашње коришћење термоминералних вода је недовољно, јер је ограничено на домен балнеотерапије. Директни ефекти коришћења термоминералних вода и развоја бањског туризма најизраженији су у Бањи Ковиљачи, која се афирмисала као значајан здравствено-лечилишни центар, са израженим пољем утицаја и ван Јадра.

Поред бројних природних и антропогених туристичких вредности, туризам као перспективна грана привреде Јадра, није развијен у складу са постојећим потенцијалима. Просторно-функционална трансформација простора, под утицајем бањског туризма, није дошла до пуног изражаја, изузев на простору Бање Ковиљаче. У овом бањском центру остварене су значајне функционалне, физиономске и демографске промене. Развој и афирмација бањског туризма иницирала је паралелни развој пратећих функција (трговина, угоститељство, саобраћај, здравство), чиме су створене могућности за задовољење различитих потреба становништва.

Смештајни капацитети и туристички промет

Највећи број смештајних капацитета налази се у Бањи Ковиљачи. Бања располаже са око 2.500 лежаја у хотелима, одмаралиштима, Специјалној болници, бањским вилама и домаћој радиности. Носилац угоститељско-туристичке делатности је Хотелско-туристичко предузеће „Бања Ковиљача”. У оквиру предузећа послују: хотел „Подриње” (160 лежаја), одмаралиште „Гучево” (130) и бањска вила „Београд” (44). У његовом саставу, пословале су виле „Босна” и „Ковиљача” са укупно 79 соба и око 200 лежаја².

Предузеће „Бања Ковиљача” располаже значајним угоститељским капацитетима. Чувена бањска дворана из 1932. године („Кур-салон”) има четири сале и два салона, са укупно 1.030 места, грил ресторан „Три чесме” са великом летњом баштом (300 места) и млечни ресторан „Подриње” (60 места). У оквиру виле „Београд” налази се ресторан и летња башта са укупно 450 места.

Специјална болница за рехабилитацију располаже са 550 лежаја. У њеном саставу се налазе виле „Далмација” (155 лежаја), „Херцеговина” (100 лежаја), „Нови стационар” и хотел „Стандард” (66). Болница има 416 постеља у луксузним апартманима, једнокреветним и двокреветним собама, које су опремљене на нивоу хотела Б категорије.

Осим у Бањи Ковиљачи, значајнији смештајни капацитети налазе се у Бањи Бадањи, Лозници, Горњој Ковиљачи, на Гучеву и Церу. Смештај у Лозници могућ је у оквиру омладинског насеља „Mladost Ad Drinum” (180 постеља) и хотела високе категорије „Браво”, са 23 лежаја. У оквиру АД „Бања Бадања”, односно „Болнице за рехабилитацију” постоји 25 лежаја, док су у непосредној близини и приватни смештајни капацитети (бунгалови). На Гучеву послује одмаралиште „Видиковац”, са 80 лежаја, и приватизовано одмаралиште „MN” са 130 лежаја. Смештајни капацитети у Јадру налазе се и у оквиру етно комплекса у Тршићу, где су постојећи вајати опремљени за боравак гостију.

Табела 3. Преглед најважнијих смештајних капацитета у Бањи Ковиљачи³.

Врста објекта	Број лежаја
хотел „Подриње” / Hotel “Podrinje”	160
одмаралиште „Гучево” / Resort “Gucevo”	130
бањска вила „Београд” / Spa villa “Belgrade”	44
вила „Босна” / Villa “Bosnia”	90
вила „Ковиљача” / Villa “Koviljaca”	110
вила „Далмација” / Villa “Dalmatia”	155
вила Херцеговина” / Villa “Herzegovina”	100
хотел „Стандард” / Hotel “Standard”	66

Проблеми који прате туристичку делатност су бројни. Постојећи смештајни капацитети, као основни елементи материјалне базе туризма, у већем броју не задовољавају квалитетом услуга, опремљеношћу и садржајима. У циљу будућег развоја туризма, пре свега бањског, неопходна су инвестициона улагања у изградњу нових и реконструкцију старих туристичко-угоститељских објеката. На тај начин, створиће се услови за продужетак туристичке сезоне и остваривање веће добити.

² Виле „Босна” и „Ковиљача” су коришћене за боравак избегла лица до 2004. године, тако да је неопходно извршити њихову санацију, адаптацију и укључити их у туристичку понуду. У саставу предузећа налазили су се кампови на Гучеву и Дрини, али су запуштени и неуређени.

³ подаци добијени од ТО Лозница; интерни подаци са терена.

Економске прилике у земљи имале су за последицу смањење интензитета туристичких активности и кретања. Рекордан туристички промет остварен је давне 1988. године, када је у Јадру регистровано 46.131 туриста. Највећи број ноћења (287.707) остварен је 2002. године. Највећи просечан број ноћења забележен је 2000. године (8,9) за домаће, а 1996. године (12,8) за стране туристе. Постојећи подаци указују на малу попуњеност капацитета у односу на број лежачева. У структури туристичког промета доминирају домаћи туристи, који су 2007. године чинили 84,8% посетилаца.

Најобимнији туристички промет остварује се у Бањи Ковиљачи, као носиоцу туристичке делатности у Јадру. Највећи број туриста у Бањи Ковиљачи (40.733) забележен је 1985. године, и резултат је привредног раста, побољшања животног стандарда становништва и укупног развоја туризма у земљи. Највећи број ноћења остварен је 1990. године, али није реалан показатељ туристичког промета, због знатног броја избеглих лица настањених у Бањи.

Последњих година Бања Ковиљача бележи смањење броја туриста и ноћења. И поред тога, она се по броју посета и ноћења налази међу четири водеће бање у Србији. У 2007. години Бања Ковиљача је имала 21.439 посетилаца, са остварених 177.505 ноћења.

За разлику од Бање Ковиљаче, Бања Бадања је недовољно уређена и неафирмисана. Најчешће је посећују домаћи гости из околине (Поцерина, Тамнава, Рађевина). Промет броја туриста и ноћења је мали, сходно ограниченим смештајним капацитетима. Максимални промет туриста (2.742) остварен је 1985. године. Године 1990. године Бања је имала 2.580, а 2000. године 1.250 гостију.⁴ Почетком XXI века, број посетилаца није достигао ниво педесетих година XX века.

Табела 4. Број туриста и ноћења у Бањи Ковиљачи, 1960-2007.

Година Year	Број туриста Number of Tourists	Индекс Index	Број ноћења Number of overnight stays	Индекс Index
1980.	26.875	100,0	118.289	100,0
1990.	28.774	107,1	453.259	383,2
1995.	20.300	75,5	218.000	184,3
2000.	20.594	76,6	198.154	167,5
2005.	20.302	75,5	156.497	132,3
2007.	21.439	79,8	177.505	150,1

Извор: Општине у Србији, РЗС.

За даљи развој и афирмацију бањског туризма битна је његова селективна понуда. Она првенствено зависи од услова успешног организовања бањског лечења, wellness-спа програма и понуђених рекреативних садржаја. Са становишта планирања интегралне и комплексне туристичке понуде потребно је дефинисати неколико приоритета развоја бањских места:

- Даљи развој wellness-спа и здравствене понуде бањских места
- Развој комплементарног туризма
- Програмско обогаћивање бањских места
- Еколошка заштита

⁴ Документација, Одељење за статистику Шабац

Поменути приоритети развоја имају за циљ усклађивање и допуњавање две основне функције бањских места: здравствене и рекреативне. У односу на већину бања у Србији, развијени бањски центри у свету имају сасвим другачију концепцију рада. То су тзв. „индустрије” за негу и опоравак тела, где поред лечилишног комплекса постоје посебни објекти намењени за релаксацију посетилаца (Гајић, М. 2003). Увођењем wellness програма, бањска понуда се усмерава ка богатијој клијенели, младим и пословним људима. Тиме се повећава популарност бањског места и остварују већи приходи (Јовичић, Д. 2008). Културно-забавни и спортско-рекреативни програми и манифестације такође обогаћују бањски садржај и од значаја су за популаризацију, презентацију и понуду бањског туризма.

Закључак

На бази постојећих лековитих, термалних и термоминералних вода и очуване природе, може се заснивати концепт будућег развоја бањских центара у Јадру. Једино афирмисано бањско место са дугом традицијом лечења је Бања Ковиљача. У циљу развоја осталих бањских места и комплексне оцене термоминералних вода, неопходно је посветити више пажње, нарочито у правцу даљег истраживања, валоризације и заштите. То се посебно односи на Бању Бадању и изворе у насељу Јошева.

Ефекти коришћења постојећих термоминералних вода у Јадру могу бити вишеструки. У циљу развоја бањских центара неопходна је заштита и рационално коришћење термоминералних вода, очување животне средине и унапређење бањског амбијента, проширење и модернизација постојећих смештајних капацитета, пружање квалитетнијих услуга, обогаћивање садржаја боравка укључујући у понуду широк спектар природних и антропогених туристичких вредности непосредне околине.

У том циљу, потребно је побољшати инфраструктуру бањских места и планском стратегијом развоја активирати развој бањског туризма. Ради постизања већих економских ефеката, потребно је ублажити постојећи сезонски карактер туристичких кретања, проширењем делатности током читаве године. Развоју туристичке делатности мора се посветити посебна пажња и због његовог непосредног утицаја на активирање других привредних грана: угоститељства, занатства, трговине, грађевинарства и пољопривреде. На тај начин, посредно и непосредно, бањски и остали видови туризма допринеће повећању броја запослених и привредном јачању Јадра.

ЛИТЕРАТУРА

- Гајић, М. (1999). *Географски размештај и могућности коришћења термоминералних вода у Подрињско-колубарском крају*. Београд: Географски факултет, магистарски рад
- Гајић, М. (2003). Термоминералне воде Новопазарске бање. У *Гласник Српског географског друштва*. Београд: Српско географско друштво, 83 (1), 65-72
- Гајић, М., Вујадиновић, С. (2005). Налазишта и могућности коришћења термалних вода у Дебрцу. У *Гласник Српског географског друштва*. Београд: Српско географско друштво, 85 (1), 57-62
- Гајић, М., Вујадиновић, С. (2009). Размештај и могућности коришћења термалних и термоминералних вода у Мачви. У *Гласник Српског географског друштва*. Београд: Српско географско друштво, 89(3), 115-124
- Грчић, М., Грчић, Јб. (2003). Планина Цер-потенцијали за развој туризма. У *Гласник Српског географског друштва*. Београд: Српско географско друштво, 83 (2), 11-18
- Јовичић, Д. (2008). Стање и перспективе развоја бањског туризма у Србији. У *Гласник Српског географског друштва*. Београд: Српско географско друштво, 88 (4), 3-18
- Јовичић, Д. (2009). Туристичке атракције-кључни елементи туристичке ресурсне основе. У *Гласник Српског географског друштва*. Београд: Српско географско друштво, 89 (1), 3-12
- Костић, М.(1981). Бања Ковиљача. У *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”* Београд: Географски институт, (свеска 33).

- Леко, М и др. (1922). *Лековите воде и климатска места у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*. Београд: Министарство народног здравља
- Миљивојевић, М., Мартиновић, М.(1996). Геотермални ресурси у регији Колубаре, Мачве и Подриња. Београд: Геолошки завод „Гемини”
- Петровић, С. (1934). *Бања Ковиљача и њезина околина*. Београд: „Графички институт”.
- Перић, Ј.Вуковић, М. (1986). Прелиминарни извештај о експлатационим резервама термоминералних вода и хидрогеотермалне енергије у обиму постојећег изворишта термоминералне воде у Бањи Ковиљачи. Београд: Фонд РФФ
- Поповић, А. (1912): *Ковиљача*. Београд: Штампариа „Доситеј Обрадовић”.
- Протић, Д. (1981). Хидрогеолошка истраживања минералних вода у Бањи Бадањи. Београд: Фонд Геоинститута
- Протић, Д. (1995). Минералне и термалне воде Србије. Београд: Геоинститут (Посебна издања, књ. 17)
- Протић, Д., Анђелковић, М. (1998). Геотермални и географско-туристички потенцијали Рајчиновића бање. У *Гласник Српског географског друштва*. Београд: Српско географско друштво, 78 (2), 71-75
- Протић, Д., Антоновић, А. (1988): Радиоактивни извор Мајур-Слатина и истраживање урана у подручју Иверка и Цера у западној Србији. Београд: Геоинститут (свеска 22)
- Радовановић, С. (1896). О Смрдан Бари код Лознице. У *Записници Српског геолошког друштва*, Зборник 36, „Наставник”, VI, Београд
- Станковић, С.(2000). *Туристичка географија*. Београд: Географски факултет
- Станковић, С. (1990/1991). Туристичке функције Бање Ковиљаче. У *Зборник радова Одсека за географске науке Природно-математичког факултета*, Београд: Географски факултет ПМФ (свеска 37-38)
- Stanković, S. (2004). Banja Koviljača. Gea. Novi Sad: Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, (sveska 19)
- Станковић, С. Радочић, В. (1983). *Бања Ковиљача*. Београд: Туристичка штампа
- В. Тасић, В. (1950): Бања Ковиљача. У *Медицински гласник*, (свеска 4/6), Београд
- Теофиловић, М., Вујановић, В., Арсенијевић М.(1972). Садржаји елемената у термоминералној води Бање Ковиљаче. У *Записници Српског геолошког друштва* за 1971. годину, Београд
- Шећеров, В. (2008): Планирање просторног развоја туризма на примеру просторног плана општине Суботица. У *Гласник Српског географског друштва*. Београд: Српско географско друштво, 88 (3), 73-86
- *** (1981-2008) Општине у Србији. Београд: Републички завод за статистику

THE STATE AND PERSPECTIVES OF THE DEVELOPMENT OF SPA TOURISM IN THE AREA OF JADAR

MIRJANA GAJIĆ^{*1}, SNEŽANA VUJADINOVIĆ¹

¹ *University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/3, Belgrade, Serbia*

Abstract: The paper represents an outline of the most important natural and anthropogenic tourist values on which the development of tourism of Jadar is based. It is pointed out to the most important deposits of thermomineral sources as the preconditions of the origin and development of spa centres. The largest economic effects are realised through development of health tourism in Banja Koviljaca which is the only one among spa centres that acquired the market affirmation as individual tourist motive. Banja Badanja has favourable conditions for development, still insufficiently affirmed and in shadow of far more famous Banja Koviljaca. The priorities of development of spa tourism are defined in the paper, and it is pointed to the significance of selective offer that depends on the conditions of successful organisation of health spa, wellness-spa programmes and offered recreational contents.

Key words: spas, tourism, thermomineral sources, development, Jadar

Introduction

Jadar is located in the northwestern part of Serbia and belongs to the Lower Drina. The region covers an area 612.2 km², which is located in 54 settlements. The demographic and functional are the two most important urban centers- Loznica and Banja Koviljaca.

More information about the spa places in Jadar, primarily on the Banja Koviljaca seen in works from the late 19 th and first half of the 20 th century (Radovanovic, S. 1896; Popovic, A. 1912; Leko, M.et al.1922; Petrovic, S.1934; Tasic, V. 1950,etc). The last decades of the 20 th century, scientists of different profiles intensively engaged in hydrogeological exploration of this area (Peric, J. Vukovic, M. 1986; Milivojevic, M., Martinovic, M. 1996,etc), thermal, mineral and thermal.mineral waters (Teofilovic 1972; Protic, D. 1981; Protic, D., Antonovic, A. 1988; etc), and tourism functions of Banja Koviljaca (Kostic, M.1981; Stankovic, S.1983, 1990/1991,2004).

Tourism is one of the key factors in the economic activation of Jadar and the improvement of standards of domicile population. Jadar represents an adequate area for defining and realising the developmental aims of tourist activity by its geographical position and natural and anthropogenic tourist values. The precondition for the development of tourism is the coordination of developmental aims and future actions of large number of subjects that participate in its realisation. It is important for tourism, as developmental component of the economy of Jadar, to involve local communities and accentuate those tourist values that are based on preserved natural and cultural resources. The practice showed that the local communities that achieved higher degree of socio-economic and cultural development have greater chances for the development of tourism (Jovicic, D. 2009). Moreover, it is important that tourist activities respect local tradition. It is necessary that the development of tourism is temporally and spatially accorded with the development of agriculture, optimal nature protection and the rational natural resources management.

---

* E-mail: mir.gajic@gmail.com

The paper contains the research results of the project No146015 supported by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia

Tourism in this area makes numerous possibilities for border cooperation between Serbia and the Republic of Srpska. By regional connecting, joining and pervading of the natural, cultural, historical and other elements of space, the conditions would be made for Jadar and closer surroundings to become a global tourist zone of different contents (Secerov, V. 2008).

The natural and anthropogenic conditions are extremely favourable for development of tourism in the area of Jadar which enables the development of several kinds of tourism. Cer and Gucevo mountains, Banja Koviljaca and Banja Badanja spas, cultural and historical places such as Trsic, Tronoska, Tekeris and Draginac make numerous possibilities for more intensive development and advancement of tourism and accompanying activities. The existing potentials are concentrated in small area and give possibilities for development of health, congress, excursion, transit, hunting, sports, rural and eco tourism. However, insufficient investments in tourist activity and weak tourist marketing reflected unfavourably the total development of this economic branch. Insufficient affirmation and inadequate valorisation of tourist potentials of Jadar represent the limiting factors of the tourist development. The transformation of natural potentials into tourist attractions, affirmed on the market, means the investing of work, capital and planned activities (Jovicic, D. 2009).

Natural tourist values of Jadar have one or more characteristics of attraction and they are the basis for development of several kinds of tourism. The landscape and morphologic diversity of Cer, Gucevo and Iverak mountains make possibilities for development of excursion and sports-recreational tourism. Besides excursion-recreational function, Cer Mountain also has cultural-manifestation function owing to recognisable cultural-historical monuments and localities (Stankovic, S. 2000). Owing to natural and anthropogenic properties, Cer Mountain opens numerous possibilities for the development of complementary tourism that will be in the function of the economic advancement of Jadar and adjoining regions. The mountain area of Jadar can become affirmed destination of eco and other alternative forms of tourism by corresponding tourist strategy and application of the concept of sustainable development (Grcic, M., Grcic, LJ. 2003). The karst forms of relief represented by smaller caves (Vranovac-Donja Sipulja, cave under Ostenjak-Korenita, Rupe-Zajaca) and holes complete the existing geomorphologic tourist values and have pronounced recreational component of tourist attractiveness.

The ambient values and the beauty of landscape are enriched by a wealth of biodiversity¹ in which the complexes of leaf and coniferous forests dominate. The diversity of forest phytocoenosis on Vidojevica, Cer, Gucevo and Tronoska Mt enable development of health, sports-recreational and excursion tourism. The existing natural values are completed by moderate, mild climate along with wealth of flora and fauna. The preserved habitats of small and big game represent the basis for development of hunting tourism.

The territory of Jadar possesses significant potentials of surface, underground and thermomineral waters. They are the basis for development of water sports, bathing, fishing, sports-recreational, excursion and health tourism. The border river Drina is of the most significant hydrographical tourist value that offers extraordinary possibilities for development of tourism in the summer part of the year. Arranging the coastal belt, enriching the contents, increasing the camping area, opening restaurants, resorts and accompanying contents, the conditions would be made to activate the existing potential.

A wealth of thermomineral, sulphuric, iron-induced and radioactive waters activate the health function of spa centres of Jadar. Insufficient degree of valorisation and use of the

---

¹ In the area of Jadar there is only one protected natural resource which is common oak tree (*Quercus robur*). It is in Runjani. The protected area occupies 6.15 acres and it has been put under protection since 2003.

potentials, as well as underdevelopment of tourist infrastructure limit the development of spa tourism.

Archaeological sites, cultural-historical monuments, ethnographic characteristics and manifestations represent significant anthropogenic tourist values. The Monasteries of Cokesina and Tronosa, as cultural, religious and national centres, represent extraordinary cultural-historical monuments. Their cultural-historical value and significance contribute to the development of tourism. The monuments and memorial complexes from the First Serbian Uprising and the First and the Second World War, architectural buildings from the 19th century and commemorative busts of famous people have also contributed to the contents of tourist offer. Historically significant battles were waged in Jadar during the World War I testified by memorial complexes on Cer in Tekeris and memorial crypt on Gucevo.

Besides archaeological localities and cultural-historical monuments, the ethnographic values expressed through national customs, costumes and culture have also contributed to the development of tourism in Jadar. In Trsic, the birthplace of Vuk Karadzic, an ethno village was constructed at 5.3 ha in the valley of the small river Zeravija. The complex represents the Dinaric village from the 19th century with houses and farmsteads that used to be necessary to extended family groups and households of that time. There are 35 facilities within the village (church, houses, sheds in which brandy is made, outbuildings, dairies, enclosed porches, barns, water mills, warehouses, etc.). The uniting of anthropogenic and natural tourist values of Jadar enables complementary tourist offer.

Thermomineral Waters in the Function of Development of Spa Tourism

Spas with expressed health-recreational functions have special place in the tourist demand (Jovicic, D. 2008). Thermomineral, sulphuric, iron-induced and radioactive waters have undoubtedly been one of the most important resources for development of spa tourism of Jadar. The diversity of sources according to physical and chemical structure, temperature and abundance make this area attractive. In the last years the researches of various localities were carried out. According to our knowledge, the researches have mainly referred to basic data on abundance, temperature, physical and chemical structure of waters. The future detailed researches, with the aim of complete inspection and also perspective on finding the new phenomena of thermomineral sources are of great significance for the integral development of Jadar.

The significance of thermomineral waters is poly-functional for development of spa tourism, especially balneo therapy as the healing form. The mineral waters, peloid and climate are the base of balneo therapy in spa centres of Jadar. Contemporary balneology as complex therapeutic discipline affects the human organism by many factors (change of milieu, dietary regime, active and passive psychophysical rest). Therefore, it is unjustifiable to completely identify health tourism in spas with spa tourism. It is well known that in spas health tourism developed as the oldest form of tourism, but by the time spas have become recognisable by other forms of tourism as well (city, excursion, sports-recreational, cultural-manifestation, transit, etc.).

On the territory of Jadar the largest economic effects are realised through development of health tourism, especially in Banja Koviljaca which attained the largest tourist affirmation. Owing to favourable position and traffic connection, extraordinary climatic and environmental values, Banja represents very attractive spa-tourist destination. The park area with surrounding forest (40 ha) which is arranged and protected by law, the closeness of Gucevo and the Drina offer, besides health tourism, the possibilities for sports-recreational, cultural-manifestation, congress, excursion and transit tourism.

The sources of thermomineral water in Banja Koviljaca have long tradition in treatment, rehabilitation and recreation. It is considered that its healing waters were used in Roman times, and especially in the time of the Turks who used to come to spa for 'excursion'. In the 1980s Koviljaca grew from the natural health spa in the open as one of the leading spa and rehabilitation centres in Serbia. Banja got the first official capacity (building with ten rooms) in 1858 (Protic, D. 1995; Stankovic, S. 1991). The main bath was built in 1907. Besides sulphur bath, mud bath is also used in Banja.

The Podrinje Hotel in Banja and 'Koviljaca' and 'Bosnia' villas were built until the World War I. The tourist capacities expanded between the two world wars by the construction of 'Dalmatia' and 'Herzegovina' villas which got by the time the status of protected cultural heritages. The forerunner of the Special Hospital was the Rehabilitation Centre for Infantile Paralysis built in 1956.

Thermomineral sources in Banja Koviljaca are associated with the faulting zones of Gucevo. These waters appeared within the natural runoff zones. According to the statements of Vuk Karadzic (1827), the spa was known as 'smelly pond', and later 'smelly spa' due to characteristic unpleasant smell of sulphur-hydrogen. The main source in Banja was capped in 1836 by which the diffuse and irrational runoff was prevented to a certain extent. The soil was partially drained by digging a shallow canal and the approach to sources was facilitated. The first chemical analyses of water were carried out in 1855 (Leko, M. et al., 1922).

The first well 'Vuk Karadzic' 7.5 m deep was dug in 1899/90. Today its sulphur waters are used for making mud spa. Until 1981 this well was the main exploitation object. The water of about 29 °C is obtained from the well with abundance of 10 l/s (Protic, 1995). Another well in Banja Koviljaca, 'King Peter' from 1910 is out of use, but its adaptation and reconstruction is ongoing. There are sources of lower temperatures in Banja (about 17 °C) used for eyes bathing or drinking: 'Bakarna voda' (Copper Water), 'Jordan', 'Vojvoda Ante' (Duke Ante), 'Knezevic' (Prince's Son), etc.

More intensive hydro-geological researches (geochemical, geophysical and geothermic) in Banja Koviljaca were carried out from 1950 and especially in the period 1981-1985. The self-discharge of 15 l/s and water temperature of 30.5 °C was obtained from several investigating wells. Waters that have been exploited today are accumulated at depth of 30 to 140 m (Peric, J. 1986).

Waters of Banja Koviljaca represent mineralised hydrocarbon-sodium, sulphuric waters. Their mineralization ranges from 804 mg/l in deeper parts to 1 403 mg/l in the catchment zone. Waters are neutral with the pH value of 6.9 to 7.2. According to isotope researches, the absolute age of waters is about 20 000 years which means that they are sterile, i.e. unpolluted by contemporary harmful substances. The thermomineral waters in Banja Koviljaca can be observed as the part of broader hydro-geothermal system that includes Macva and Semberija.

Table 1. Chemical structure of water in Banja Koviljaca

On the basis of sulphuric and iron-induced thermomineral waters (15 °C -31.8 °C), the water in Banja Koviljaca is used for bathing, drinking and mud coating. The main indications are associated with health and rehabilitation of locomotive apparatus by applying modern methods of treatment and therapy, while additional indications refer to neurological and gynaecological diseases. Following modern trends (that spas are not just health spas), the wellness centre Kovilje was opened within the hospital on the total area of 600 m². It is one of the largest centres in the Balkans, with modern equipment and many treatments for body care.

Table 2 Chemical structure of water in Banja Badanja

Besides Banja Koviljaca, thermomineral sources can also be found near Donja Badanja village. They are in the alluvial extension of Cernica, the south-eastern foot of Iverak. The terrain is covered with tertiary sediments so that mineral waters of the secondary character appear in the form of dispersed source area. In Banja Badanja several sources of small abundance are registered. Banja uses 'sulphuric' and 'iron-induced' source. The first chemical water analyses were carried out in 1889. The source of sulphur water was capped by well dug in alluvial deposit. The water from the well, which is 3 m deep, is diverted to bath where it is warmed (Gajic, M. 1999). The abundance of the source is 1 l/s, and the water temperature is 15 °C. The mineral water of the sulphur source is of hydrocarbon-sodium type, the total mineralization of 0.82 g/l, the pH value 7.0 and increasing radioactivity. The source of cold iron-induced water is characterised by increasing values of radioactive elements (Protic, D. 1981; 1995).

More detailed hydro-geological researches in Banja Badanja were carried out in 1980/81. By investigating wells on depth of 195 m and 400 m the self-discharge of 0.6 l/s i.e. 2 l/s is obtained. The water temperature varies from 18 °C to 20.5 °C, mineralization of around 1 g/l, and the pH value 7.0 (Protic, D. 1981). In the categorisation of waters they belong to a group of poorly mineralised, hydrocarbon-sodium, calcium, sulphur waters. The Triassic limestone makes the main reservoir of waters in the cap-rock of which the Neogene sediments of the Jadar basin act as isolators. The reservoir occupies the area of around 20 km².

In contrast to Banja Koviljaca, Banja Badanja is poorly arranged and insufficiently affirmed. Owing to thermomineral sources, Banja Badanja records more rapid spatial-functional development in relation to the surrounding rural settlements. Interest of the population from Krupanj, Sabac, Osecina and Koceljevo for the use of thermal sources caused the construction of weekend settlements. The housing structures are located in the district of Donja Badanja along the main village road.

Thermomineral sources can also be found near Joseva village, in alluvial plain of Lesnica in the southern piedmont area of Cer Mountain. This locality is known as Cerska Slatina. The abundance of capped source is 0.5 l/s and the water temperature is 20.5 °C. The thermomineral water is of hydrocarbon-sodium type, of the total mineralization of 1.02 g/l and the pH value 6.7. The content of radon in water varies from 350 to 3 600 B/l and radium 0.70 B/l (Protic, D., Antonovic, A. 1988). The increased values of radioactive elements, primarily radon, have shown that it is about the locality of *the most radioactive thermomineral water in Serbia* that still has not been hydro-geologically researched and adequately valorised.

The existing thermomineral waters make numerous possibilities for multipurpose and complex use. They can be used in the area of Jadar in balneo-therapy, agriculture, aquaculture, industry, sports and recreation (Gajic, M., Vujadinovic, S. 2005). The previous use of thermomineral waters is insufficient because it is limited on a domain of balneo-therapy. Direct effects of the use of thermomineral waters and the development of spa tourism are most expressed in Banja Koviljaca which affirmed as significant health centre with expressed field of influence out of Jadar.

Besides many natural and anthropogenic tourist values, tourism as perspective economic branch of Jadar is not developed in accordance with the existing potentials. The spatial-functional transformation of the space, under the influence of spa tourism, is not fully expressed except in the area of Banja Koviljaca. In this spa centre significant functional, physiognomic and demographic changes occurred. The development and affirmation of spa tourism initiated the parallel development of accompanying functions (trade, catering industry, traffic and health care), by which the possibilities are made for satisfying different needs of population.

Capacities and Tourist Turnover

Most capacities are in Banja Koviljaca. Banja has around 2 500 beds in hotels, resorts, Special Hospital, villas and private homes. The stakeholder of the catering-tourist activity is the tourist enterprise 'Banja Koviljaca'. The Podrinje Hotel (160 beds), 'Gucevo' resort (130) and villa 'Belgrade' (44) operate within this enterprise. 'Bosnia' and 'Koviljaca' villas were also in the structure of this enterprise with 79 rooms and about 200 beds.²

'Banja Koviljaca' enterprise has significant hotel capacities. The famous spa hall from 1932 ('Kur-Salon') has four halls and two lounges with 1 030 seats, grill restaurant 'Tri cesme' (Three Fountains) with large open-air restaurant (300 seats) and milk restaurant 'Podrinje' (60 seats). There is a restaurant and open-air restaurant within villa 'Belgrade' with 450 seats.

The Special Rehabilitation Hospital has 550 beds. In its structure there is villa 'Dalmatia' (155 beds), villa 'Herzegovina' (100 beds), 'New Stationary' and the Standard Hotel (66). The hospital has 416 beds in luxurious apartments, single and double rooms, equipped on the level of B-category hotel.

Table 3. Representation of the most important capacities in Banja Koviljaca³

Except in Banja Koviljaca, more significant capacities can be found in Banja Badanja, Loznica, Gornja Koviljaca on Gucevo and Cer. The accommodation in Loznica is possible within youth settlement 'Mladost ad Drinum' (180 beds) and the Bravo Hotel (23 beds). There are 25 beds within AC 'Banja Badanja', i.e. 'Rehabilitation Hospital', while private capacities can also be found in direct closeness (bungalows). There is 'Vidikovac' resort on Gucevo with 90 beds and privatised resort 'MN' with 130 beds. The capacities in Jadar can also be found within ethno complex in Trsic with the existing outbuildings arranged for guests.

Problems that follow the tourist activity are numerous. The existing capacities as the basic elements of material base of tourism mainly do not have satisfying quality of services, equipment and contents. With the aim of future development of tourism, especially spa tourism, the investing is necessary in the construction of new and reconstruction of old hotel facilities. Thus, the conditions will be made for the extension of tourist season and realisation of higher profit.

Economic circumstances in the country had the consequence of the reduction of the intensity of tourist activities and trends. The record-breaking tourist turnover was realised in 1988 when 46 131 tourists were registered in Jadar. The largest number of overnight stays (287 707) was realised in 2002. The largest average number of overnight stays was recorded in 2000 (8.9) for domestic tourists and in 1996 (12.8) for foreign tourists. The existing data have indicated the small fulfilment of capacities in relation to the number of beds. Domestic tourists dominate in the structure of tourist turnover, making 84.8% of visitors in 2007.

The most extensive tourist turnover is realised in Banja Koviljaca which is the stakeholder of tourist activity in Jadar. The largest number of tourists in Banja Koviljaca (40 733) was recorded in 1985 and it was the result of economic growth, improvement of life standard of the population and overall development of tourism in the country. The largest

² Villas 'Bosnia' and 'Koviljaca' were used for residence of refugees until 2004 so that rebuilding and adaptation are necessary in order to be involved in tourist offer. Camps on Gucevo and Drina were also within the enterprise, but they are neglected and disordered.

³ Data obtained from TO of Loznica; internal data from the terrain.

number of overnight stays was realised in 1990 but it was not the real indicator of the tourist turnover due to considerable number of refugees settled in Banja.

In the last years Banja Koviljaca recorded the decreasing number of tourists and overnight stays. Even besides that, it is among four leading spas in Serbia according to the number of visitors and overnight stays. In 2007 Banja Koviljaca had 21 439 visitors and 177 505 overnight stays.

In contrast to Banja Koviljaca, Banja Badanja is insufficiently arranged and affirmed. It is mostly visited by guests from the surroundings (Pocerina, Tamnava, Radjevina). The turnover of the number of tourists and overnight stays is small, in accordance with limiting capacities. The maximum turnover of tourists (2 742) was realised in 1985. In 1990 Banja had 2 580 guests and 1 250 guests in 2000⁴. At the beginning of the 21st century, the number of visitors did not reach the level of the 1950s.

Table 4. Number of tourists and overnight stays in Banja Koviljaca, 1960-2007

Selective offer is very important for further development and affirmation of spa tourism. It primarily depends on the conditions of successful organisation of spa treatment, wellness-spa programmes and offered recreational contents. From the viewpoint of planning the integral and complex tourist offer, several priorities are necessary to be defined in the development of spa centres:

- Further development of wellness-spa and health spa centres
- Development of complementary tourism
- Programmed enriching of spa centres
- Ecological protection

The mentioned priorities of development have the aim of coordinating and complementing the two basic functions of spas: health and recreational. In relation to most spas in Serbia, developed spa centres in the world have completely different conception of work. Those are the so-called 'industries' for body care and rehabilitation where besides health complex there are separate facilities aimed for relaxation of visitors (Gajic, M. 2003). Introducing the wellness programmes, spa offer is directed towards more prosperous clientele, young and business people. Thus the popularity of spas increases and higher profits are realised (Jovicic, D. 2008). Cultural-entertaining and sports-recreational programmes and manifestations also enrich the spa contents and they are of the significance for popularisation, presentation and offer of spa tourism.

Conclusion

The future development of spa centres in Jadar can be based on the existing health, thermal and thermomineral waters and preserved nature. Banja koviljaca is the only affirmed spa with long health tradition. With the aim of developing other spas and complex estimation of thermomineral waters, more attention is necessary to be devoted especially in the direction of further research, valorisation and protection. It particularly refers to Banja Badanja and sources in Joseva settlement.

The effects of using the existing thermomineral waters in Jadar can be multiple. With the aim of developing the spa centres, the protection and rational use of thermomineral waters is necessary, as well as the protection of the environment and improvement of spa environment, expansion and modernisation of the existing capacities, more qualitative

---

⁴ Paperwork, Statistical Department, Sabac.

services, including in the offer wide spectre of natural and anthropogenic tourist values of direct surroundings.

With that aim, it is necessary to improve the infrastructure of spas and activate the development of spa tourism by planned strategy of development. In order to achieve larger economic effects it is necessary to alleviate the existing seasonal character of tourist trends by extending the activities throughout the whole year. Special significance has to be devoted to the development of tourist activity due to its direct influence on activation of other economic branches: catering industry, handicrafts, trade, civil engineering and agriculture. Thus, spa and other forms of tourism will contribute to the increase in the number of employed and economic strengthening of Jadar.

References

See References on page 79